

¹⁴⁾ Willems, o.c. (n. 12), 65, n. 1.

¹⁵⁾ Y. Graff, o.c. (n. 11), 7, nr. 61; 13 (pl. V, 28: foto); 14, nr. 42; 18.

¹⁶⁾ A. Van Doorselaer, Repertorium van de begraafplaatsen uit de Romeinse tijd in Noord-Gallië, II, Brussel 1964, 324; vgl. Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, jaarverslag 1929, 8.

¹⁷⁾ Zie n. 10, 12, 13 en 15.

DE STAND VAN HET TOPONYMISCH ONDERZOEK IN DE KEMPEN EN DE EIGEN INBRENG VAN DE TOPONYMIE BIJ DE KEMPISCHE LANDSCHAPS- EN BEWONINGSGESCHIEDENIS

0. In de inleiding tot zijn waardevolle studie over de geografische namen van Kempenland merkt De Bont ¹⁾ terecht op, dat Noord-Brabant toponymisch een nog vrijwel onontgonnen gebied is. Het tweede deel van deze uiteenzetting zal dan ook grotendeels opgebouwd worden vanuit een „toponymische” kennis van de Limburgse Kempen ²⁾, waarbij Noord-Brabant dan toch in grote trekken aansluit.

I. Wat de benadering van het fenomeen eigennaam betreft, is het wellicht nuttig vooraf het onderscheid toe te lichten tussen de zuiver linguïstische aanpak van „de eigennaam als linguïstisch teken, als woordklas” en wat anderszits genoemd kan worden „de historisch-etymologisch gerichte studie van de eigennamen; met name de toponymie en de antroponymie. De „linguïstische” benadering en de „etymologische” verklaring moeten niet verstaan worden als twee verschillende aspecten of onderdelen van de naamkunde, maar als twee verschillende methodes.

I.1. Gedurende de jongste decennia hebben verscheidene linguïsten erop gewezen, dat het naamkundig onderzoek te eenzijdig gericht was op de studie van de plaatsnamen, i.c. op hun etymologie, geschiedenis en verspreiding, terwijl weinig of geen aandacht werd besteed aan de linguïstische (fonologische, grammatikale en semantische) structuur van de eigennamen.

Baanbrekend is daarom de studie van Leys ³⁾, die voor het eerst in ons taalgebied het verschijnsel eigennaam in modern-linguïstisch structureel perspectief heeft onderzocht. Na een inleiding over de verhouding eigennaam – appellatief binnen de klas der nomina, behandelt S. uitvoerig de klassifikatorische en ekspressieve waarde van het lidwoord; tevens gaat hij gedetailleerd in op het fonisch aspect van de eigennaam, inz. in relatie tot de woordvorm van de appellatieven (homogonie, differentiatie).

I.2. De historisch-etymologisch gerichte naamkunde domineert thans nog. Ze spreekt begrijpelijkerwijze ook de gemiddelde mens het meest aan: het achterhalen van de betekenis van eigennamen en het in dienst stellen van de naamkunde voor b.v. de rekonstruktie van het leefmilieu kunnen boeiende bezigheden zijn. Wanneer evenwel een legertje pseudo-linguïsten zich tot de onomastiek geroepen voelt en bovendien zijn zeg wil hebben, loopt het wel

eens de spuigaten uit. Zo heeft in het eerste kwart van deze eeuw het dwaas geëtymologiseer, dikwijls aan de hand van onbetrouwbaar en/of jong materiaal, de onomastiek geen goed gedaan. De neerslag hiervan vinden we in een indrukwekkende artikelenreeks, die vrijwel geen waarde heeft, tenzij we ze wensen te bundelen als een bloemlezing van sterke verhalen. Het hoeft niet gezegd te worden dat de naamkunde, inzonderheid de toponymie, hierdoor meermaals in diskrediet werd gebracht.

De historisch-etymologisch gerichte studie van de eigennamen heeft vanzelfsprekend haar rechten, maar naamkunde moet in de eerste plaats taalkunde zijn en volgens alle geldige normen van die wetenschap bedreven worden. Daarenboven zal de toponymie zich ook dikwijls op diverse extra-linguïstische terreinen dienen te begeven, zoals b.v. geschiedenis, geografie, archeologie en pedologie. De pedologie of bodemkunde is nog al te weinig bij het naamkundig onderzoek betrokken geworden; vooral in de Kempen is er vaak een zeer sterke relatie tussen naam en bodemgesteldheid.

Wanneer dan na een grondig voorafgaand detailonderzoek de structuur van het onomastikon van een bepaald gebied in grote lijnen bekend is, kan het lonend zijn de naamkundige resultaten aan te wenden bij andere onderzoeksprojecten zoals nederzettings- en landschapsgeschiedenis.

2. Stand van het toponymisch onderzoek

2.1. Materiaalverzameling

2.1.1. Wat de materiaalverzameling betreft, staan de Belgische Kempen er thans beter voor dan Noord-Brabant. Op dit ogenblik zijn een veertigtal gemeenten uit de Antwerpse Kempen en een twintigtal uit de Limburgse Kempen bewerkt in de vorm van monografieën ⁴⁾. Een monografie heeft meestal de volgende geleding: 1) Inleidende hoofdstukken van geografische en historische aard; 2) betekenisverklaring van de gemeentenaam; 3) een alfabetische lijst van gemoderniseerde titelwoorden met daaronder de kronologisch geordende ekserpten uit de geraadpleegde archivalia; 4) een proeve van verklaring van 100 à 200 toponiemen; 5) een samenvattend kulturhistorisch overzicht van het materiaal en eventueel enkele taalkundige aantekeningen. Het zijn licentiaatsverhandelingen en doctorale proefschriften; deze laatste staan vanzelfsprekend op een veel hoger peil dan de licentiaatsverhandelingen.

De meeste van deze proefschriften zijn voorgedragen aan de Katholieke Universiteit te Leuven na de oprichting van het „Instituut voor Vlaamsche Toponymie” in 1923 ⁵⁾, enkele aan de universiteiten van Brussel, Gent en Luik. De genoemde studies verschillen onderling sterk in waarde: ze variëren van een zo volledig en nauwkeurig mogelijke behandeling van de plaatsnamen van een bepaalde stad of gemeente (met name in de doctorale proefschriften) tot een weinigzeggende opsomming van b.v. 19e-eeuwse benamingen, die in bronnen als kadastrale leggers, atlanten van buurtwegen enz. aangetroffen worden. Het is ook evident, dat de eisen die thans aan een toponymische studie gesteld worden, hoger (moeten) liggen dan b.v. in 1930.

Voor Noord-Brabant en Nederlands-Limburg bestaan er slechts een vijftal

studies van het besproken type ⁶⁾. Voor jonge onderzoekers ligt dan ook een heel gebied open!

Deze proefschriften zijn meestal onuitgegeven en derhalve moeilijk bereikbaar. Met het oog op een betere bruikbaarheid wordt het toponymisch materiaal dat in alle onuitgegeven Zuidnederlandse proefschriften vervat ligt thans machinaal bewerkt ⁷⁾. Wanneer dit projekt voltooid is (einde 1975 – begin 1976), staan voor de onderzoeker ter beschikking: 1) Een alfabetisch register op de gemoderniseerde lemmata met aanduiding van de opgenomen varianten. Een reeks kodetekens verstrekt informatie betreffende vindplaats, nummer van de verhandeling, datum, werkelijkheid waarop het toponiem betrekking heeft enz.; 2) een retrograad register op de gemoderniseerde titelwoorden, eveneens met vermelding van de opgenomen varianten; 3) een alfabetische konkordantielijst op de samenstellende bestanddelen van de lemmata, zonder vermelding van de varianten, maar met de geregistreerde kodetekens.

We beschikken over enkele belangrijke uitgegeven toponymische studies over gemeenten uit de Kempen en het aangrenzende gebied: Noorderwijk ⁸⁾, *Roosendaal* ⁹⁾, Kontich en Lint ¹⁰⁾, Wilrijk ¹¹⁾, Kaulille ¹²⁾. Te vermelden zijn nog de naamkundige bijdragen van C.A. Kuysten en J. van Poppel in Oud Eindhoven ¹³⁾.

Een bijzondere vermelding verdient de studie van De Bont ¹⁴⁾, die verder reikt dan een monografie, omdat hierin de toponymie van Oerle en omstreken beschreven wordt. Dit verdienstelijke werk, niet enkel bedoeld voor de specialist maar ook voor de geïnteresseerde leek, is hoofdzakelijk gebaseerd op mondelinge enquête. In Nederland zijn naamkundige studies aan de hand van mondelinge enquêtes en/of vragenlijsten niet nieuw ¹⁵⁾. Te prefereren zijn nochtans studies die én op oude vormen via archiefonderzoek én op moderne vormen, resp. de volksmond stelen.

2.1.2. Kleinere naamkundige bijdragen zijn o.m. verschenen in *Brabants Heem* en in *Mededelingen van het Instituut voor Naamkunde te Leuven* (sinds 1969: *Naamkunde*) en in talrijke andere tijdschriften. Het zijn bijdragen van uiteenlopende aard, maar in veruit de meeste gevallen behandelen ze een etymologisch probleem(pje). Wat Noord-Brabant betreft, denken we in de eerste plaats aan de talrijke opstellen van F.W. Smulders in *Brabants Heem* en aan de etymologische verkenningen van Weijnen ¹⁶⁾ en De Bont ¹⁷⁾ in *Mededelingen*, resp. *Naamkunde*.

2.1.3. Belangrijk oud materiaal vinden we in uitgegeven bronnen, zoals *Gysseling's Toponymisch Woordenboek* ¹⁸⁾ en het oorkondenboek van de abdij van Tongerlo ¹⁹⁾, waarin talrijke Noordbrabantse plaatsnamen zijn geattesteerd.

2.1.4. Het zou wenselijk zijn, dat voor Noord-Brabant een naamkundige bibliografie werd opgemaakt. Het zou een nuttig werkinstrument zijn, dat de onderzoeker, in de eerste plaats wellicht de niet-Brabander, veel tijdrovend opspeuringswerk kan besparen.

Een dringend te verrichten werk is het optekenen van het moderne plaatsnamenmateriaal, nl. de nog in de volksmond levende toponiemen. Het aantal goede zegslieden vermindert immers voortdurend. In deze zin moet ook de

oproep (Brabants Heem 25, afl. 4) begrepen worden tot het inventariseren van de Noordbrabantse nederzettingsnamen.

2.2. Syntetische studies

Materiaalverzameling mag geen doel op zichzelf zijn, maar moet uitmonden in syntetische studies, variërend van dorpsmonografieën tot studies van ruimere geografische omvang. Het heeft dan ook weinig of geen zin hopen archivalia uit te pluizen, de gegevens op duizenden steekkaarten aan te brengen en de schat dan in stofferige schoendozen te bewaren voor het nageslacht. Hiertegevoer staat dan het andere uiterste, nl. groots opgezette studies aanvatten zonder een (relatief) grondig voorafgaand detailonderzoek. Aan dit euvel lijdt duidelijk Moerman's werk.²⁰⁾ Ook Schönfeld's studie over de veldnamen in Nederland gaat aan hetzelfde euvel mank; dit blijkt reeds onmiddellijk bij een oppervlakkige vergelijking met de voortreffelijke studie van Dittmaier over de Rijnlandse veldnamen²¹⁾.

Tussen beide uitersten ligt de aan te bevelen weg die de grote naamkundige J. Lindemans heeft bewandeld²²⁾: een plangerichte materiaalverzameling voor het gehele westelijke Vlaamstalige gebied van Brabant, gekoppeld aan tientallen waardevolle toponymische studies, variërend van opstellen tot dorpsmonografieën en uitgebreide woordgeografische studies. Lindemans was er vanaf het begin terecht van overtuigd, dat toponymisch onderzoek zich geenszins tot één enkele gemeente mag beperken, maar dat over de gemeentegrenzen dient heengekeken te worden en naar samenhang gezocht in een veel ruimer verband. Het komt er m.a.w. in de eerste plaats op aan de grote lijnen en structuren in het onomastikon van een gebied, b.v. de Kempen, te ontdekken.

Voor de Kempen zijn nog diverse syntetische studies te realiseren. Enkele van de vele mogelijke voorwerpen van onderzoek: de studie van de nederzettingsnamen (gemeente- en gehuchtnamen); studies over resp. de veld-, bos- en waternamen²³⁾; de typen huisnamen; de straatnamen (middeleeuwse tegenover moderne); naamgeografische studies, b.v. over de verspreiding van Blook, Blok, Look en Kamp, die alle omheinde bouwlanden benoemen.

Het zou wenselijk zijn, dat één of meer onderzoekers zich permanent met het naamkundig onderzoek in Noord-Brabant konden inlaten, omdat in het andere geval de achterstand al te groot zou worden. Het Noordbrabantse terrein ligt toponymisch nog vrijwel onontgonnen, maar dat houdt ook in dat er heel wat te ontdekken is!

3. De eigen inbreng van de toponymie bij de Kempische nederzettings- en landschapsgeschiedenis

3.1. Nederzettingsgeschiedenis

Het is bekend, dat de toponymie een vrij belangrijke hulpwetenschap is voor de nederzettingsgeschiedenis. Uit het toponymisch onderzoek alleen kunnen en mogen geen absolute besluiten getrokken worden. Ook de inzichten van de geschiedkundige, de archeoloog, de bodemkundige, de geograaf en de geoloog moeten aan bod komen.

Het heeft in dit verband dan ook geen zin de waarde van de ene wetenschap

af te willen wegen tegenover de andere, zoals wel eens gebeurt bij discussies tussen bijv. naamkundigen en archeologen. Zulks leidt tot nutteloze en vaak dwaze disputen. De toponymie en de archeologie steunen op in archivalia of in de bodem verborgen relikten en staan als hulpwetenschappen voor de nederzettingsgeschiedenis niet naast elkaar, maar vullen elkaar aan.

De tot nu toe ontdekte relikten, zowel van archeologische als van toponymische aard, laten ons toe de Kempische nederzettingsgeschiedenis in grote lijnen te schetsen.

3.1.1. Uit diverse stratifikaties van onze nederzettingnamen ²⁴⁾ blijkt, dat de Kempen een vrij belangrijke groep jong-prehistorische nederzettingnamen telt, maar omzeggens geen Merovingisch-Karolingische nederzettingnamen uit de 4e-8e eeuw, zoals namen op -ingen en -heem; namen op -zele, -hof en -huis (beide laatste doorgaans in het meervoud) treden frekwenter op, maar ze zijn jonger (7e-8e eeuw) dan de -ingen- en -heem-namen. Uit de eigenlijke Frankische landnametijd (4e-5e eeuw) zijn er niet enkel weinig of geen toponymische relikten in de Kempen, maar ook geen archeologische: de tot dusver bekende Merovingische begraafplaatsen dateren alle uit de 7e-8e eeuw, ook in Noord-Brabant ²⁵⁾.

Deze vaststellingen zouden een indicatie kunnen zijn voor de volgende evolutie: 1. Kempenland was bewoond in de prehistorische periode (cfr. de talrijke prehistorische vondsten van archeologische aard waarop hier niet verder dient ingegaan te worden) en in de Gallo-Romeinse tijd (het gebied schijnt thans minder bewoond dan in de prehistorische periode). Deze vaststelling kan niet genoeg herhaald worden, want uit diverse publikaties krijgt men soms de indruk, dat de wereld bij de Franken begonnen is. Van de Keltomanie uit het begin van deze eeuw zijn we gelukkig verlost, maar nu zitten we met de Frankomanie. 2. Na $\pm$ 250 zijn vermoedelijk talrijke ontginningen en nederzettingen opnieuw bos of heide geworden. 3. De Frankische landnametijd (4e-5e eeuw) heeft de Kempen nauwelijks beroerd. De reden ligt voor de hand: Er waren voor de Franken vruchtbaarder streken voorhanden dan de barre Kempen. ²⁶⁾

De 7e-8e eeuw blijkt voor de Kempen in allerlei opzichten een belangrijke periode te zijn geweest. De genoemde nederzettingnamen op -zele, -hof/-hoven en -huis/-huizen, die eveneens uit die tijd dateren, wijzen gebeurlijk op een bevolkingsaan groei, resp. inwijking. In die tijd begint tevens de evangelisatie vorderingen te maken. We denken dan ook dadelijk aan het tiental domeinen die de abdij van Echternach via Willibrordus in de Kempen verkreeg ²⁷⁾. Het gros van deze domeinen ligt in Noord-Brabant, maar de Noord-Brabanders hebben het laken toch te sterk naar zich willen toehalen, met name dan wat de identifikatie betreft van 711 kop. 1191 *haeslaos* ²⁸⁾ en van 712 kop. 1191 *leuetlaus* ²⁹⁾. Gysseling identificeert *haeslaos* o.i. terecht met de huidige gehuchtnaam *het Hasselt* te Overpelt (buurgemeente van Eksel-Hoksent) een ander domein van Willibrordus: 710 kop. 1191 *hoccascaute* ³⁰⁾. Noord-Brabantse toponymisten ³¹⁾, bij wie Bach ³²⁾ zich aansluit, hebben gemeend in *haeslaos* de gemeentenaam *Aalst* bij Eindhoven te mogen herkennen. Gysseling interpreteert de vorm *haeslaos* als germ. *haisjo*, *hasi*, f. „beu-

kenbos" + lauhas, mv. van lauha „bos op hoge zandgrond", hierbij o.m. steunend op het feit dat in de oudste oorkonden van Echternach *ae* de umlaut van *a* weergeeft. In dit geval betreft het een lo-naam, zoals leuetlaus = linde (cfr. infra) en is de grafie Hasselt sekundair, mogelijk analoog naar de frekwent voorkomende plaatsnaam Hasselt in de Kempen.

Gysseling beschouwt *leuetlaus* als een verschrijving voor *lendlaus „lindenbos"; hij identificeert het met (Sint-Huibrechts-) *Lille* (een buurdorp van Overpelt!) en niet met de Overpeltse gehuchtnaam *Lindel*, wat o.i. eerder voor de hand ligt. De poging tot identifikatie door N.P. Sprenger de Rover ³³⁾ van *Leuetlaus* met de Boxtelse gehuchtnaam *Luisel* lijkt ons al te gewaagd. We opteren derhalve voor een identifikatie van *haeslaos* en *leuetlaus* met de Overpeltse gehuchtnamen *Hasselt* en *Lindel*. In dit geval liggen drie domeinen bij elkaar, daar het gebied van Eksel-Hoksent aansluit bij het Hasselt en het Lindel; in dit laatste gehucht werd eveneens een Merovingisch graf blootgelegd gedateerd ± 700 ³⁴⁾.

Samenvattend kunnen we stellen, dat de Kempen geen onbewoond gebied was in de prehistorische en Gallo-Romeinse tijd. Die bewoning zal eerder dun geweest zijn en nog miniemer na de woelige 3e-4e eeuw. Tijdens de Frankische landnametijd hebben de Franken de Kempen grotendeels links laten liggen, zoals kan afgeleid worden uit de weinige relikten die op bewoning in deze periode kunnen wijzen. In de 7e-8e eeuw zijn wellicht een reeks nieuwe nederzettingen in de Kempen ontstaan.

3.1.2. Met betrekking tot een bepaalde gemeente of streek kunnen we trachten te achterhalen, waar en wanneer zich de eerste bewoners hebben gevestigd, hoe deze eerste nederzetting zich heeft ontwikkeld en uitgebreid, hoe het dorp en het landschap door de eeuwen heen de vorm en het uitzicht hebben gekregen waarmee we thans vertrouwd zijn ³⁵⁾.

Voor de rekonstruktie van het nederzettingsstramien van een gemeente beschikken we over een belangrijk toponymisch hulpmiddel, dat gebeurlijk ook voor sommige gebieden in Noord-Brabant geldt. In de streek die we hier gemakkelijksheidshalve oostelijk Belgisch-Limburg noemen, met name het gebied tussen de Maas en de lijn Neerpelt-Overpelt-Eksel-Hechtel-Houthalen-Zonhoven-Hasselt, zijn nagenoeg alle erfnamen afgeleid van persoonsnamen ³⁶⁾: type (*op*) *de Driesen*, (*op*) *de Lemmens* enz. Erfnaam is hier een adequatere benaming dan huisnaam, omdat niet enkel de woning benoemd wordt, maar ook het bijbehorend goed. Het onderscheid tussen erf- en huisnaam manifesteert zich ook in het gebruik van de lokatieve voorzetsels *op* vs. *in*: hij woont *op* de Jans vs. *in* de Kroon ³⁷⁾. De volksmond en moderne bronnen (19e-eeuws notariaat) laten ons toe deze erven nauwkeurig te karteren. Uit het hieropvolgend onderzoek van oude bronnen ($\pm 1400-1800$) blijkt, dat de genoemde erfnamen afgeleid zijn van de oudst bekende bezitters of eigenaars. Eventueel kan dan ook achterhaald worden, of erfdelingen hebben plaatsgehad, b.v. wanneer twee (bij elkaar gelegen) erven dezelfde naam dragen of wanneer onderscheidende bestanddelen zijn toegevoegd zoals groot vs. klein en oud vs. nieuw. Op deze manier wordt het mogelijk het nederzettingsplan van een gemeente, resp. streek van omstreeks 1500 te rekonstrueren, zodat we dan

toch wel dicht de primaire bewoningsvorm benaderen.

Als Frankisch en typisch Kempisch wordt bestempeld de aanleg van een nederzetting in driehoeksvorm rond een gemene, met gras begroeide plaats, *berg, biest, heuvel, opstal of plaats* genoemd, waarin een poel lag, dienstig als drinkplaats voor het vee; het was o.m. de verzamelplaats voor het vee dat naar de heerdgang geleid werd ³⁸⁾. Zulk een nederzettingsvorm zou van Frankische origine zijn, aldus o.m. Prims ³⁹⁾; A. van Gorp ⁴⁰⁾ en Weyns ⁴¹⁾. Kakebeke ⁴²⁾ spreekt genuanceerder van Merovingische dorpsaanleg en breekt bewust met de tot dan toe heersende opvatting, die een uitvloeisel kan genoemd worden van de Frankomanie die bij Prims e.a. begonnen is. Wie het begrip Frankische driehoek hanteert geeft daarvoor nergens een afdoende bewijs. Ten andere, indien zulk nederzettingspatroon Frankisch zou zijn, waarom treffen we het dan niet aan in een gebied als b.v. Haspengouw, waar de Franken massaal zijn opgetreden?

Bovendien lijkt ons zulke aanleg rond een (driehoekig) plein ook niet typisch Kempisch. Niemand betwist het voorkomen van nederzettingen rond een gemene plaats, maar de karakteristieke nederzettingsvorm in de Limburgse Kempen – en ook elders in de Kempen – is de straatnederzetting, met name een soort lintbebouwing op de overgang van een rivierdaldepressie naar een hoger gelegen bouwlandkompleks. Bij zulke nederzettingen treffen we ook pleintjes aan, die dries, biest, opstal enz. genoemd worden – ze zijn zelfs zeer talrijk – maar ze hebben de nederzettingsvorm niet bepaald.

Het is bovendien een merkwaardig verschijnsel, dat de driehoekige pleinen waarrond zich een nederzetting heeft ontwikkeld meestal in de dorpscentra voorkomen en praktisch nooit in de talrijke andere nederzettingen, i.c. gehuchten, die even oud en meestal zelfs ouder zijn dan de rond de kerktorens ontwikkelde centra. Hier stelt zich het probleem over het ontstaan van Kempische gemeenten, die in feite niets anders zijn dan fusies van diverse zelfstandige entiteiten, gehuchten of heerdgangen, waarbij vooral de Kerk een centraliserende rol moet gespeeld hebben. Het is helemaal niet onwaarschijnlijk, dat de bij de dorpskerk gelegen centra aanvankelijk vrijwel onbewoonde plekken zijn geweest. In dit verband zou het interessant zijn te onderzoeken waar de dorpspastoors hebben gewoond. Te Achel, Eksel, Neerpelt en Overpelt b.v. woonden de pastoors aanvankelijk in een gehucht dat soms meer dan 1 km van de dorpskerk verwijderd lag. Slechts nadat zich in de gemeentekom een bewoningskerk had ontwikkeld, waar een zekere handelsactiviteit werd ontplooid, verhuisden ze naar een nieuwe woning bij de dorpskerk. De reden waarom ze aanvankelijk zo ver van hun kerk verwijderd woonden moeten we wellicht niet ver zoeken: ze wilden onder de mensen wonen en niet bij de centraal gelegen, maar geïsoleerde dorpskerk.

Te onderzoeken blijft hoe driehoekige dorpspleinen ontstaan zijn. Prims ⁴³⁾ suggereerde reeds dat de wegeaanleg een invloed kan hebben uitgeoefend op de hoekige vorm van gemeentepaleizen. Goossenaerts ⁴⁴⁾ houdt het ook liefst bij deze mogelijkheid.

Er zijn nederzettingen rond een gemene plaats die oud kunnen zijn, zoals Kakebeke, o.c., heeft aangetoond. Hij hanteert hierbij de term Merovingisch.

O.i. zijn er heel wat straatnederzettingen die even oud kunnen zijn, zelfs ouder. Vóór de Merovingische tijd was de Kempen immers geen onbewoond gebied. Zoals verder blijkt, zijn de meeste Kempische nederzettingen namen natuurnamen, maar talrijke hiervan kunnen zowel tot de prehistorische als tot de vroegmiddeleeuwse periode teruggaan.

3.2. Landschapsgeschiedenis ⁴⁵⁾

De landschapsgeschiedenis van de Kempen moet nog geschreven worden. Die van de beide Vlaanderen is voortreffelijk beschreven door Verhulst ⁴⁶⁾. Deze studie is voor de Kempische landschapsbeschrijver van belang, omdat een vergelijking kan gemaakt worden tussen de evolutie in de Vlaamse zandstreek en in de Kempen: 1. vroeg-middeleeuws natuurlandschap en degeneratie van het loofbos; 2. bewoning in Gallo-Romeinse tijd en in de vroege middeleeuwen; 3. ontginningsbewegingen. ⁴⁷⁾

Voor de Kempische landschapsgeschiedenis is de toponymie zo relevant, omdat het gros van onze nederzettingen namen – bij een eerste inventaris meer dan 80% – natuurnamen zijn, d.w.z. namen van topografische aard, die de uiterlijke kenmerken van een plaats beschrijven (hoogte of laagte, vochtigheid of droogte, begroeiing, ligging enz.).

3.2.1. Een zeer belangrijke groep nederzettingen namen wijst op de oorspronkelijke loofbosbegroeiing, in de eerste plaats de talrijke *lo*-namen, b.v. Andel: ± 850 kop. ± 1170 *analo* (GW, 55), Bladel: 1173 *bladele* (id., 148), Eersel: 712 kop. 1191 *eresloch* (id., 303), Gestel: 1173 *gestelde* (id., 402), Hulsel: 710 kop. 1191 *hulislaum* (id., 522), Stapelen (Bokstel): 1134 *de stapelo* (id., 932), Goorle: 1215 *gorle* (id., 415), Hogeloon: 1186 *lon* (id., 502), Wintelre (Vessem): 1e kwart 13e *winterlo* (id., 1081) enz. Deze lijst is natuurlijk verre van volledig! Bovendien treffen we het element *lo* nog in vele veldnamen aan.

Behalve *lo* zijn er nog andere toponymische bestanddelen die op de primaire loofbosbegroeiing wijzen, zoals *bos*, *hees* (germ. *haisjo* „beukenbos”), *hout* en *laar*, b.v. 's-Hertogenbosch, Bernis (Heeswijk): 1196 *bernehese* (id., 129), Lieshout: kop. eind 13e *lishot* (id., 615), Herlaar (St.-Michielsgestel): 1087 kop. 12e *herlar* (id., 481).

Deze en talrijke andere namen van dit type bevestigen wat uit de bodemprofielen blijkt, nl. dat de loofbosbegroeiing in de Kempen primair is en de heidebegroeiing sekundair (de dennenbossen tertiair). In de vroege middeleeuwen was de Kempen wellicht een nog sterk bebost gebied. De degeneratie van het loofbos is aan verschillende factoren toe te schrijven, o.m. aan de laatmiddeleeuwse bosrooiingen, waaraan de *rode*-namen ⁴⁸⁾ (type *Wanrooi*) herinneren. Een indicatie voor het feit dat de heidebegroeiing vrij jong is, is de vaststelling dat er vóór 1200 geen nederzettingen namen zijn met het bestanddeel *heide*, in tegenstelling met de genoemde nederzettingen namen die op bosbegroeiing wijzen. Nederzettingen namen met het element *heide* zijn moeilijk te stratificeren, omwille van het feit dat ze zowel tot de 12e-15e als tot de 19e-20 eeuw (nieuwe woonwijken!) kunnen teruggaan. De oudste heide-nederzettingen wijzen op een demografische uitbreiding, waardoor de overtollige bevolking zich elders moest vestigen, bij voorkeur op de boord van de heide in een te ontginnen gebied.

3.2.2. We kunnen niet gedetailleerd ingaan op de overige Noordbrabantse nederzettingnamen die oorspronkelijk eveneens natuurnamen zijn – een grondig bronnenonderzoek dient hieraan vooraf te gaan – maar grosso modo kan de volgende indeling gemaakt worden, die eveneens voor de Antwerpse en Limburgse Kempen geldt: 1. Namen die wijzen op de bodemgesteldheid (mortel, solt, zand, zavel enz.); 2. hoogteligging (berg, donk, heuvel enz.), b.v. Bergen-op-Zoom: 966 Kop. 15e *bergon* (id.), Rijsbergen: 1159 *riseberga* (id., 845), Hoodonk (Nunen): 1146 *hodunc* (id. 510), Stipdonk (Zomeren): 1178 kop. eind 13e *stipedunch* (id., 939); 3. waternamen (beek, broek, laak, meer, riet, ven, vliet, aa) en namen van waterovergangen (voort), b.v. Breda: 1156 kop. ± 1222 *breda* (id., 185), Hilvarenbeek: 1157 *beke* (id., 496), Helvoort: 1192 *hellevorth* (id., 472); 4. veldnamen (ham, schoot en talrijke andere), b.v. Oorschot: begin 11e *oroscoth* (id., 764); 5. wegnamen; 6. namen die wijzen op de ligging (-einde, -hoek, -kant), die een jonge laag vertegenwoordigen.

3.2.3. Naar hun primaire betekenis kunnen we het grootste deel van de Kempische nederzettingnamen in ruime zin natuurnamen noemen: namen die wijzen op de begroeiing, de bodemgesteldheid, het reliëf, maar daarnaast ook wegnamen, zelfs namen van gebouwen en oriëntatiepunten e.d. Sekundair, d.i. nadat bewoning had plaatsgevonden, werden ze nederzettingnamen.

In deze vrij disparate en omvangrijke nederzettingnamenvoorraad – Gemert b.v. telt thans 17 nederzettingen en Bokstel 18! – moeten ongetwijfeld verscheidene kronologische lagen onderscheiden worden: sommige namen gaan terug tot de prehistorische en Merovingisch-Karolingische tijd, andere tot de late middeleeuwen en tot de 15e-16e eeuw; een derde reeks is van nog recentere datum (o.m. de cités en woonwijken uit de 19e-20e eeuw).

Enkele tests, zowel van linguïstische als extra-linguïstische aard, laten ons toe deze nederzettingnamenvoorraad in grote lijnen te stratificeren:

a) In de eerste plaats laat het historisch bronnenonderzoek ons mogelijk toe de huidige nederzettingnamenvoorraad van een bepaalde gemeente, zoals we die thans uit de volksmond kunnen optekenen, in twee klassen te onderscheiden, nl. in wat kan genoemd worden primaire en sekundaire gehuchtnamen. De primaire gehuchten betreffen dan woonkernen die als zodanig in de oudste bronnen vermeld worden en die eertijds een bestuurlijke eenheid vormden. De sekundaire gehuchten zijn dan recentere agglomeraties en gebeurlijk weer uit diverse periodes; hierbij kan dan onderzocht worden wanneer b.v. de overdracht van veld- of wegnaam tot nederzettingnaam heeft plaatsgehad.

b) Belangrijke linguïstische criteria zijn het al dan niet optreden van het bepaald lidwoord en het gebruik van de voorzetsels *in* vs. *op* ⁴⁹⁾. Enkele algemene vaststellingen mogen hier volstaan. De gemeentenamen en de oudsté gehuchtnamen (tot ± 800) hebben meestal geen lidwoord en zijn verbindbaar met de prepositie *in*. De overige nederzettingnamen hebben – na de overgang van natuur-, wegnaam enz. tot nederzettingnaam – het lidwoord meestal behouden; sommige hebben de lokale prepositie *in*, andere *op*. Op de klassifikatorische functie van het lidwoord en op klasovergangen gaan we hier niet verder in.

4. Besluit

Uit dit alles moge blijken dat de toponymie een belangrijke hulpwetenschap is voor de nederzettingsgeschiedenis en de bodemkunde. De bewonings- en ontginningsevolutie lieten immers niet enkel sporen na in het landschap, maar ook in de namenvoorraad.

Tot slot enkele „voorzichtige” besluiten, zoals die uit het tot dusver door ons gevoerd onderzoek naar voren treden:

a) De nederzettingnamen van de Kempen zijn grotendeels natuurnamen, die eerst als nederzettingnamen funktioneerden, nadat bewoning had plaatsgevonden. Het aantal nederzettingen in de Kempen heeft zich stelselmatig uitgebreid; vandaar moeten we trachten de Kempische nederzettingnamen kronologisch te stratificeren. Het moeilijke probleem van de stratifikatie wordt voor een belangrijk deel vergemakkelijkt door te opereren met historische en linguïstische (morfologische en syntaktische) criteria.

b) Blijkens archeologie en toponymie had een eerste vrij aanzienlijke bevolking-
saangroei wellicht plaats in de 7e-8e eeuw. Tot deze periode gaan naar alle waarschijnlijkheid twee lagen nederzettingnamen terug: de zogenaamde Merovingisch-Karolingische nederzettingnamen, i.c. deze op -zele, -hoven, resp. -huizen – de sporadisch vertegenwoordigde namen op -ingen en -heem zijn vermoedelijk iets ouder –, en natuurnamen die op de oorspronkelijke begroeiing met loofbos en heestergewassen wijzen. De tweede groep laat ons tevens toe in grote trekken het natuurlandschap van de Kempen te rekonstrueren.

c) De Kempen wordt, in vergelijking met vruchtbaarder streken, gekenmerkt door jonge ontginningsbewegingen. Uitbreiding van het kultuurlandschap door ontginningen had naar alle waarschijnlijkheid plaats in de 7e-8e eeuw gevolgd door een tweede ontginningsbeweging in de 12e-13e eeuw onder het impuls van abdijen en kloosters. Tot in de jongste tijd had evenwel een permanente, weliswaar pleksgewijze ontginning plaats. Hierdoor werd de oppervlakte kultuurland stelselmatig uitgebreid maar nooit massaal: immers, een honderdtal jaren geleden was meer dan de helft van het gebied nog bedekt met heide en dennenbossen.

d) Uit het onderzoek van een aantal nederzettingen op zandgronden blijkt, dat de bodemgesteldheid de nederzettingontwikkeling in sterke mate heeft beïnvloed. Dit wordt afgeleid uit de stereotiepe ligging van de woonkernen, nl. op de glooiing van het hoger gelegen bos- en heidelandschap naar de beekdalgronden.

Leuven, Instituut voor
Naamkunde

Dr. J. MOLEMANS
Aangesteld navorser bij het N.F.W.O.

- 1) A.P. de Bont, Dialekt van Kempenland, III: Geografische namen, d.z. veld-, water-, bos-, weg-, plaats- en nog andere namen. Assen, 1969.
- 2) Zie: J. Molemans, Bijdrage tot de bewonings- en ontginningsgeschiedenis van de Limburgse Kempen, voornamelijk in het licht van de namenvoorraad. Naamkunde 5 (1973), 000-000 – Getracht wordt aan de hand van de plaatsnamenvoorraad – voornamelijk nederzettingenamen – een beeld op te hangen van de lanschaps- en okkupatiegeschiedenis van de Limburgse Kempen. De verkregen inzichten worden vergeleken met die van de geschiedkundige, de archeoloog, de bodemkundige en de geograaf.
- 3) O. Leys, De eigenaam als linguïstisch teken. Mededelingen van het Instituut voor Naamkunde te Leuven 41 (1965), 1-81. Ook verschenen als Bijlage 60 (Leuven, 1965).
- 4) Zie de lijst van deze gemeenten in: Naamkunde 5 (1973), 000-000.
- 5) Zie hierover: H.J. Van de Wijer, Wetenschappelijk onderzoek der Vlaamsche plaatsnamen. Leuvense Bijdragen 17(1925), 122-31. Ook in: Vla. Top.Ver., Med. I (1925), 1-10.
- 6) Cfr. P.L.M. Tummers, Nijmeegse Centrale voor Dialect- en Naamkunde. Onoma 16 (1971), 201-204.
- 7) Over voorbereiding en uitvoering van dit lopend projekt zie H. Draye, Naamkundig repertorium. Een project voor de machinale bewerking van de onuitgegeven toponymische documentatie uit Nederlandstalig België. Naamkunde 2 (1970), 231-35 – Id. Die Datenverarbeitung des südniederländischen Namenmaterials. Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaft (= Festschrift für Karl Finsterwalder) 16 (1971), 317-22. Innsbruck. – J. Molemans, De machinale bewerking van het onuitgegeven Zuidnederlands materiaal. Naamkunde 4 (1972), 260-77 en 5 (1973), 000-000.
- 8) J. Helsen, Toponymie van Noorderwijk (Nomina Geographica Flandrica, Monographie III). Tongeren, 1944.
- 9) R. van Hasselt en A. Weijnen, De plaatsnamen van Roosendaal (De Ghulden Roos, jaarboek no. 8). Roosendaal, 1948.
- 10) R. van Passen, Toponymie van Kontich en Lint (Koninklijke Vlaamse Akademie, reeks VI, no. 86). Gent, 1962.
- 11) R. van Passen en K. Roeländts, Toponymie van Wilrijk (Nomina Geographica Flandrica, Monografie VII). Leuven-Brussel, 1967.
- 12) J. Molemans, Limburgse plaatsnamen, 1: Kaulille (Toponymica XXII, 1). Leuven-Brussel, 1973. Te verschijnen: Kleine-Brogel, Overpelt, Neerglabbeek.
- 13) Oud Eindhoven. Eindhoven, 1950.
- 14) A.P. de Bont, o.c. 1969.
- 15) Cfr. Schönfeld's Veldnamen (Amsterdam, 1950²).
- 16) A. Weijnen, Noordbrabantse plaatsnamen. Mededelingen van het Instituut voor Naamkunde te Leuven 23 (1947), 73-74; 24 (1948), 61-66; 25 (1949), 43-44; 26 (1950), 67-68; 27 (1951), 59-60.
- 17) A.P. de Bont, Noordbrabantse etymologieën. Mededelingen van het Instituut voor Naamkunde te Leuven 42 (1966), 14-18, 134-35; 43 (1967), 82-85, 135-36; 44 (1968), 74-83, 197-204 – Naamkunde 1 (1969), 99-106; 4 (1972), 255-59; 5 (1973), 115-17.
- 18) M. Gysseling, Toponymisch Woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (vóór 1226), I-II. Tongeren, 1960.
- 19) A. Erens, De oorkonden der abdij van Tongerlo, I (1948), II (1950), III (1952). Deel IV door + A. Erens en M. Koyen (1958). Tongerlo.
- 20) H.J. Moerman, Nederlandse plaatsnamen (Nomina Geographica Flandrica, Studiën VII). Brussel, 1956.
- 21) H. Dittmaier, Rheinische Flurnamen. Bonn, 1963.
- 22) Zie over Lindemans' werkmethode: C. Marynissen. De bewerking van het onuitgegeven naamkundige materiaal van J. Lindemans. Naamkunde 4 (1972), 241-54.
- 23) Te vermelden is hier de geslaagde studie van J.B. van Loon: Water en waternamen in Noord-Brabants Zuidwesthoek (Toponymica XX). Leuven-Brussel, 1965.
- 24) M. Gysseling, De oudste toponymie van de Kempen. Brabants Heem 9 (1959), 102-108; Id., Nederzettingenamen in de Nederlanden, Noord-Frankrijk en Noord-West-Duitsland. Taalgrens en kolonisatie 4. Leuven, 1969; P.L.M. Tummers, Toponymische gegevens over

- Merovingisch-Karolingisch Brabant en Limburg. In: Frankisch, Merovingisch, Karolingisch (Studia Theodisca 3. Assen, 1965), 34-50.
- 25) S.J. de Laet, De Kempen in de Romeinse en in de vroeg-merovingische tijd. Brabants Heem 2 (1950), 29-38; P. Roosens, Toxandria in de Romeinse en Merovingische tijden. Taxandria 30 (1958), 33-131, vnl. 68; A.D. Kakebeeke, De Acht Zaligheden (Oosterwijk, 1971), 312.
- 26) Cfr. J. Molemans, o.c. 1973, fig. 2 voor de situering van de enkele Merovingisch-Karolingische nederzettingenamen, vnl. weer uit de 7-8e eeuw, in sommige tamelijk rendabele streken van de Limburgse Kempen.
- 27) Zie hierover o.m.: F.L. Ganshof, Grondbezit en gronduitbating tijdens de vroege middeleeuwen in het noorden van het Frankische rijk en meer bepaald in Toxandrië. Brabants Heem 6 (1954), 3-19.
- 28) M. Gysseling, o.c. 1960, 454.
- 29) Ibid., 618.
- 30) Ibid., 503.
- 31) C.A. Kuysten (Nomina Geographica Neerlandica 1934: 101) en G.W. Muller (id., 1936: 30).
- 32) A. Bach, Deutsche Namenkunde II, 1-2: Die Deutschen Ortsnamen (Heidelberg, 1953), 109-11.
- 33) In: Brabants Heem 3 (1951), 57.
- 34) A. Claassen, Het Merovingisch grafveld van het Lindel. het Oude Land van Loon 15 (1960), 53-58.
- 35) Zie b.v.: J. Helsen, Van nederzetting tot dorp. Brabants Heem 2 (1950), 59-67; A.D. Kakebeeke, o.c. 1971, 331-48.
- 36) Zie hierover: J. Molemans, Van persoonsnaam naar toponiem. Naamkunde 2 (1970), 192-207; Id., De plaatsnamen van Neerglabbeek. Een socio-linguistisch naamkundig onderzoek. Te verschijnen.
- 37) Over het gebruik van deze voorzetsels: J. Molemans, Intern- en extern-lokalizerende voorzetsels bij Limburgse toponiemen. Naamkunde 4 (1972), 163-208, vnl. 199-203.
- 38) Cfr.: J. Helsen, o.c. 1950, 65; H.J.M. Thiadens, Hoe ontstond de driehoekige plaats in de Kempen? Brabants Heem 20 (1968), 141.
- 39) In: Kempische landschapsgeschiedenis in samenwerking ingestudeerd voor het Zesde Historisch Congres (Hoogstraten, 1937), 65.
- 40) In: Gids voor Kasterlee. Turnhout, s.d.
- 41) J. Weyns, Aantekeningen betreffende Hallaar ten gebruike van het geschiedenisonderricht. Ons Heem 10 (1952), 131; Id., Bokrijk, Het eerste openluchtmuseum van het land (tekst uit 1953), Volkskunde 74 (1973), 209-32, vnl. 215.
- 42) A.D. Kakebeeke, o.c. 1971, 337.
- 43) F. Prims, o.c. 1937.
- 44) J. Goossenaerts, De taal van en om het landbouwbedrijf in het Noordoosten van de Kempen (K.V.A. VI, 7) (Gent, 1956-58), s.v. heuvel en opstal.
- 45) De geciteerde voorbeelden zijn ontleend aan Gysseling's Toponymisch Woordenboek, o.c. 1960, verkort tot GW.
- 46) A. Verhulst, Het landschap in Vlaanderen. Antwerpen, 1964.
- 47) Ibid., 55-90.
- 48) Zie b.v.: voor Nederlands-Limburg: P.L.M. Tummers, De rode-namen in Nederlands-Limburg. Mededelingen van het Instituut voor Naamkunde te Leuven 43 (1967), 46-74.
- 49) Zie hierover uitgebreid: J. Molemans, o.c. 1972, 163-208.